

APARIȚIA ȘI EVOLUȚIA ȘTIINȚEI PATROLOGICE ÎN RUSIA SECOLULUI XIX

Octavian MOȘIN*Catedra Filosofie și Antropologie*

From the nineteenth century the Russian Patrology science has been experiencing a new stage. Patrology has been placed as a separate discipline in the history section of the Russian theological education. From the early years of the nineteenth century started the studying of the life, the Saint Fathers works and teachings. There appeared a series of translations of the most representative Patrology treaties from Greek and Latin, also from other European languages.

The Russians began to learn various religious figures throughout translations in the Russian language. There follows an exchange of experiences between various theological institutions, Russian and others from abroad.

The nineteenth century gave birth to other saints, the ones honored in all the Orthodoxy.

Viața religioasă a Imperiului Rus din secolul al XIX-lea prezintă interes pentru specialiști în primul rând datorită raporturilor stabilite între instituția bisericii și stat. Dată fiind specificitatea acestora, toată perioada respectivă este numită perioada Sinodală. Acest lucru însă lasă în umbră o altă latură a vieții spirituale, și anume evoluția științei teologice din această țară, care, după noi, a jucat de asemenea un rol important în formarea și menținerea statutului Bisericii Ortodoxe din Rusia. În acest sens, ne referim la reformele ce au fost întreprinse și consecințele pozitive pe care acestea le-au avut. Reformele din secolul al XIX-lea au permis dezvoltarea atât a ramurilor teologice tradiționale, cât și a unor discipline de apariție mai recentă, un loc aparte printre acestea revenindu-i și patrologiei.

Un impuls deosebit pentru studiul vieții și a operei Sfinților Părinți a fost introducerea acestei discipline ca obiect de studiu obligatoriu în seminariile și academiile din Rusia în secolul al XIX-lea. Nu putem afirma că până atunci în spațiul rusesc nu ar fi existat niciun interes față de această ramură a teologiei contemporane. Însă, conform prevederilor și regulamentelor de până la începutul secolului al XIX-lea, patrologia nu figura ca o disciplină aparte. Subiectul și conținutul acesteia erau, în linii generale, predate în cadrul unor discipline, precum Istoria bisericii, Dogmatica sau Sfânta Scriptură. Abia odată cu adoptarea programelor de studii din 1839, în seminarii a fost introdusă o disciplină nouă „Învățătura istorico-teologică despre Părinții Bisericii”. Sinodul a făcut un apel către conducerea academiilor în legătură cu aceasta, respectivele instituții fiind obligate să transmită Sinodului materialele cu conținuturile materiei date. Cu analiza și controlul acestora a fost însărcinat mitropolitul Moscovei Filaret, care a făcut și unele observații pe marginea lor, indicând totodată și necesitatea lărgirii orizontului de cercetare [1].

În 1841 sinodul a dispus introducerea în toate instituțiile teologice din Rusia a disciplinei Patrologia – patristica. Reformele anilor 60 vor avea, de asemenea, repercusiuni și asupra predării acestui obiect. Așa, de exemplu, Academia din Sankt Petersburg propunea scoaterea în general a Patrologiei, teologiei pastorale și a omileticii din programele de studii, considerând că lipsa acestor discipline nu va afecta cu nimic cadrul general al instruirii teologice. Doar intervenția ober-procurorului Tolstoi a făcut ca inițiativa să nu fie realizată, iar patrologia a rămas să facă parte în continuare din catedra disciplinelor istorice. Regulamentul din 1884 introducea din nou patristica în rândul disciplinelor obligatorii, iar mai târziu, conform Regulamentului din 1910, acesteia i-au fost rezervate chiar două catedre aparte. În urma modificărilor efectuate, disciplina a dat rezultate remarcabile prin efectuarea unor cercetări de mare valoare și publicarea unui număr impresionant de monografii și studii, precum și a traducerilor și comentariilor operelor Sfinților Părinți [2].

Acest fapt a generat însă o serie de probleme referitoare la locul acesteia printre disciplinele teologice și a metodologiilor de predare folosite. Potrivit lui I.I. Lobovikov [3], apariția unei astfel de discipline se datorează, în primul rând, faptului că teologii au conștientizat că doar simplele explicații și apărarea dogmelor creștine pe baza *Sfintei Scripturi* sunt insuficiente, în procesul de studii fiind nevoie și de operele Sfinților Părinți. După I.I. Lobovikov, scopul principal al patrologiei este cel de a oferi teologiei argumente luate din viața și opera Sfinților Părinți pentru fundamentarea dogmelor creștine. Elementul teoretic este însă prea accentuat, fapt ce putea duce la pierderea independenței de cercetare de către această disciplină transformându-se astfel într-un instrument auxiliar al dogmaticii [4].

În 1859 Filaret (Gumilevski) [5], în lucrarea sa *Историческое учение об Отцах Церкви* (Învățătura istorică despre Părinții Bisericii), arăta, spre deosebire de I.I. Lobovikov, că Sfinții Părinți au avut grijă atât

de curățenia Bisericii și a credinței, cât și de păstrarea evlaviei, considerând că patristica care se referă doar la părțile dogmatice din operele Sfinților Părinți, pierde din vedere explicarea *Scripturii* sau îndrumările pentru evlavie și denaturează reprezentarea despre Sfinții Părinți, îi prezintă incomplet. El nu contesta că învățătura dogmatică trebuia să ocupe un loc esențial în studiul patrologiei, dar ea nu trebuia să înlăture alte subiecte de studii și teme din operele acestora. Filaret Gumilevski considera că disciplina istorică despre Părinții Bisericii propune informații despre acei urmași ai apostolilor, care datorită harului lui Dumnezeu și a curățeniei sufletului au definit în scrierile lor învățătura creștină [6].

O astfel de interpretare constituia pentru perioada respectivă o noutate, de aceea criticii lui Gumilevski afirmă că „*învățătura despre Sfinții Părinți este învățătura despre Tradiție*”, de unde rezulta că patrologia nu trebuia să se ocupe de acele opere unde Părinții bisericești abordează alte tematici. Drept răspuns, arhiepiscopul Filaret demonstra că tendința are mai mult un caracter papist – deoarece criticul încearcă să-l prezinte pe unul dintre Sfinții Părinți în forma care îi convine și nu așa cum a fost el în realitate [7].

Datorită insistenței și direcției de cercetare stabilite de către Filaret Gumilevski, patrologia nu a căzut în altă extremă, după cum era văzută, de exemplu, de către profesorul K.I. Skvorțov, care spunea că patrologia trebuia să-l prezinte pe Părintele Bisericii ca pe oricare alt scriitor. Datorită intervenției prompte a arhiepiscopului Filaret, patrologia a continuat să se dezvolte pe „calea de mijloc sau împărțescă” – după cum afirmă A.I. Sidorov [8].

Noua disciplină era predată la Academia Teologică din Sankt Petersburg de către I.I. Lobovikov și I.Kolokov. Cursul se făcea împreună cu orele de limbă greacă, pentru a oferi studenților posibilitatea de a citi operele Sfinților Părinți în original. I.I. Lobovikov a decedat prematur din cauza unei boli în 1848 [9]. Evident că tânărul specialist nu a putut lăsa în urmă lucrări capitale în domeniul Patrologiei, fiind în Rusia, în acel moment, practic la început de cale. Astăzi, datorită cercetărilor efectuate, este totuși posibil de restabilit o parte a cursurilor și studiilor sale, care începeau cu activitatea apostolilor și continua până la Fotie din Constantinopol, cuprinzând operele a 32 de Părinți și Scriitori bisericești.

În aceeași perioadă și-a desfășurat activitatea și protoiereul P.S. Delitin, fost profesor de matematică și unul dintre fondatorii „societății discuțiilor științifice”. Activitatea sa a fost extrem de variată, începând cu postul de profesor de limbă franceză și continuând cu alte domenii. Marele său merit îl constituie însă traducerea scrierilor părinților bisericești, editate de Academie, începând cu anul 1843. Pe parcursul a 20 de ani, Delitin a tradus și a publicat peste 42 de volume din operele Sfinților Părinți, traduceri ce se deosebesc printr-o mare exactitate și rafinament, dar care încercau să mențină totodată stilul fiecărui autor (numele traducătorului nici nu era indicat) [10].

După moartea lui I.I. Lobovikov, profesor de patristică a devenit părintele P.Kolosovski, care a predat această disciplină doar cinci ani, până în 1853. Deși nu s-a remarcat prin editarea unor lucrări și studii de amploare, el a elaborat un curs propriu de patristică, mult apreciat de contemporani [11].

După 1853, pentru o perioadă scurtă de timp, predarea disciplinei va fi preluată de ieromonahul Asigrit Veresceaghin, iar din 1855 de P.I. Șalfeev, ultimul fiind numit în acest post imediat după absolvirea Academiei. Deosebit de conștiincios, el s-a dat cu înflăcărare studierii și traducerii operelor Sfinților Părinți. Pregătirea continuă pentru prelegeri și timpul alocat studenților i-au ocupat practic tot timpul, astfel încât, între 1855 și 1857, nu a reușit să publice nimic. În schimb, studenții academiei vorbeau despre el cu mult respect. O parte din studiile sale vor apărea totuși în „Христианское чтение” [12]. P.I. Șalfeev dorea să creeze o istorie integrală a tradițiilor apostolice, cu indicarea factorilor istorici ce au contribuit la formarea învățăturilor Părinților Bisericii, ținând cont de caracterul individual al fiecăruia dintre ei. Problema era însă una prea amplă și generală, necesitând mult timp și resurse, lucruri de care tânărul savant nu putea însă dispune.

După Șalfeev, catedra de patrologie este ocupată pentru o perioadă de doi ani de către P.A. Lebedev, care fiind preocupat de alte aspecte ale teologiei nu a acordat atenția cuvenită „Învățăturii Sfinților Părinți”. Situația nu s-a schimbat nici în timpul urmașului său L.A. Pavlovski, care a predat această disciplină până în 1871.

O atenție cuvenită acestei discipline a acordat-o A.A. Priselkov, absolventul acestei academii, care a ținut cursul dat până în 1884, adică până la reformă. După o absență, din cauza bolii, Priselkov revine, pregătindu-și teza de doctorat „О первом послании Климента к римлянам” (Despre Prima scrisoare a lui Clement către romani), însă pe care nu va reuși să o susțină, deoarece moare la 29 noiembrie 1887.

Între 1888 și 1905, în cadrul Academiei de Teologie din Sankt Petersburg, disciplina va fi predată de T.A. Naumov, ulterior protoiereu și ultimul rector ales după 1917. T.A. Naumov nu a avut posibilitatea să se manifeste în plan științific, fiind nevoit să se ocupe de problemele administrative [13].

La Academia de Teologie din Moscova, primii profesori de patrologie au fost ieromonahul Evgheni Saharov-Platonov (1841-1842), ieromonahul Ilarion Bogoliubov (1842-1848), ieromonahul, ulterior arhiepiscopul Leonid Iaroslavski Krasnopevkov (1848-1849) și apoi I.I. Pobedinski-Platonov (1850-1852) [14]. Evident că în aceste condiții, când disciplina a fost predată timp de aproximativ zece ani de patru persoane, nu putem vorbi despre o activitate științifică cu rezultate remarcabile. Cu toate că aceste persoane s-au manifestat în alte domenii ale vieții bisericești, din păcate, ei nu au lăsat opere ce ar fi contribuit la dezvoltarea patrologiei.

Situația se schimbă odată cu venirea în acest post a ieromonahului Porfiri (Popov) între 1852 și 1861. Toate lucrările sale tratează doar subiecte de patrologie care se referă la Sfântul Ciprian al Cartaginei, Vasile cel Mare, Grigorie Teologul, Grigorie de Nyssa, Chiril al Alexandriei, Chiril al Ierusalimului sau Amfilohie de Niconiu [15].

Între 1861 și 1863, studiul patrologiei va fi predat de V.I. Bogolepov, iar după șapte ani, postul va fi preluat de A.A. Smirnov.

După 1872, timp de 21 de ani Catedra de Patrologie este condusă de protoiereul Aleksandr Vladimirovici Martânov (1856-1901), care a absolvit Academia de Teologie din Moscova, specializându-se în patrologie cu lucrarea despre Sfântul Grigorie de Nazianz, privind natura umană [16]. Însă cu toate că s-a aflat timp îndelungat în acest post, activitatea sa nu a fost totuși una prolifică.

După Martânov, timp de 24 de ani, până în 1917, catedra a fost condusă de I.V. Popov, iar în 1917 la aceeași catedră a fost numit și ieromonahul Panteleimon Uspenski, care din cauza evenimentelor ce au urmat nu s-a reținut mult în acest post.

În persoana lui I.V. Popov, Academia de Teologie din Moscova a avut un mare patrolog. Pe lângă cursul de patrologie, a mai publicat și o serie de studii în „Богословский вестник”, precum și o lucrare despre fericitul Augustin, toate fiind conștiincios elaborate. Din păcate, rămas în Rusia sovietică, I.V. Popov a căzut în cele din urmă jertfă a regimului ateu comunist [17].

La Academia de Teologie din Kiev, ca și în cazul celor din Sankt Petersburg și Moscova, în primii ani de la introducerea noii discipline în programele de studii, profesorii pentru noua disciplină au fost schimbați foarte des. Așa de exemplu, în 1841, profesor pentru „Învățătura Sfinților Părinți” a fost numit ieromonahul Mihail Monastârev, proaspăt absolvent al Academiei, care a predat acest obiect până în 1844. Din 1844 și până în 1846, disciplina i-a revenit lui V.I. Askoncinski, care a avut o faimă proastă din cauza polemicii cu arhimandritul Feodor Buharev. Acestuia i-a urmat, pentru o perioadă de trei ani, N.A. Favorov, care, la rândul său, a fost schimbat de către N.I. Șegolev, ce a predat această disciplină până în 1857 [18].

Din 1857 Patrologia este predată de K.I. Skvorțov. O parte din cursurile sale, referitoare la perioada creștinismului primar, au fost publicate în „Воскресные чтения”, printre care o serie de articole ca: *Учение св. Григория Нисского о достоинстве природы человеческой* (1865), *Св. Ап. Варнава*, (1863), *О книгах Сивилл* (1862), *Св. Иустин* (1866), *Отдельно вышли Блаж. Августин* (1870), au apărut în „Труды Киевской Духовной Академии”. Tot el publică în 1868 lucrarea *Философия св. отцов и учителей Церкви* (Filozofia Sf. Părinți și a învățătorilor bisericești), prima operă de acest fel din literatura teologică rusă [19].

În 1871 Skvorțov și-a susținut doctoratul în teologie, cu lucrarea *Исследование об авторе сочинений, известном под именем св. Дионисия Ареопагита*, lucrare ce a avut meritul de a fi prima de acest fel și care a pus la îndoială autenticitatea scrierilor lui Dionisie Areopaghitul [20]. Sub acest aspect părerea lui Skvorțov au întâmpinat o critică dură, dar puțin argumentată, din partea episcopului Cighirinului Porfirie Uspenski, bun specialist în orientistică, și darea de seamă prezentată de episcop Sinodului, a dus la o distanțare între oamenii de știință din Academia din Kiev și arhieru [21].

Multe dintre lucrările lui Skvorțov au fost publicate și în germană, astfel încât realizările patrologiei ruse au putut fi cunoscute încă din 1875 publicului avizat din Europa [22]. După Skvorțov, patrologia a fost mult timp predată de K.I. Popov, autorul unor lucrări despre Tertulian și Diadoh al Foticeii. Odată cu crearea celui de al doilea post de profesor de patrologie, aici a fost invitat Serghei Leontievici Epifanov, un talentat și erudit teolog, absolvent al Academiei din Kiev și autorul lucrării despre Maxim Mărturisitorul. Însă cariera sa a fost întreruptă de moartea timpurie [23].

La Academia din Kazan, cea mai tânără instituție de învățământ teologic superior din Imperiul Rus, primii profesori de patrologie au fost D.I. Kastaliski (1844-1848), ieromonahul Serafim Protopopov (1849-1851), M.M. Zefirov (1851-1856), A.I. Benevolenski (1856-1857) și I.V. Rudolifov (1857-1868) [24]. Ca și în celelalte academii, din cauza deselor schimbări de cadre și a lipsei de interes pentru disciplină nu au fost înregistrate succese importante. Chiar și după reforma din 1869 situația nu s-a schimbat cu mult. Patrologia a

fost predată de D.V. Gusev, care a fost urmat, între 1895 și 1917, de L.I. Pisarev. Doar în timpul acestuia, predarea patrologiei a atins nivelul cuvenit [25].

Evident că interes pentru patrologie aveau nu doar profesorii teologi din Academii, dar și alte persoane ce activau în acest domeniu.

Dacă e să mergem pe principiul selectării după academii, dintre reprezentanții Academiei din Sankt Petersburg trebuie amintiți pe V.V. Bolotov, cu lucrarea sa *Учение Оригена о Святой Троице* (Învățătura lui Origene despre Sfânta Treime), bogată în date și analize. Merită atenție lucrarea lui A.I. Briliantov despre Ioan din Eriughene, autorul N.N. Glubokovski – care a scris despre Teodor al Cirului, lucrare considerată și azi drept o capodoperă. Un alt autor este A. Bronzov care a scris despre Macarie Egipteanul, lucrarea rămânând nefinisată, trebuie amintită și lucrarea lui A. Sadov despre Lactanțiu [26].

Din școala moscovită pot fi remarcați A. Orlov, care s-a ocupat de Teologia Sfântului Ilarie din Pictavia și I. Adamov cu preocupări pentru Sfântul Ambrosie al Mediolanumului.

Școala patrologică din Kiev a fost reprezentată de personalități ca M. Oksiuka, cu lucrări despre eshatologia Sfântului Grigorie de Nazianz, P.N. Grossu, cu o monografie despre Sfântul Teodor Studitul, T. Leascenko a publicat o lucrare despre viața și activitatea Sfântului Chiril de Alexandria, iar N. Fetisov a scris despre Diodor de Tars [27].

La Academia din Kazan, amintim pe P.N. Vinogradov care a fost preocupat de viața Sfântului Grigorie Teologul, V. Nesmelov cu monografia despre Sfântul Grigorie din Nyssa, K. Lopatin care a scris despre Sfântul Atanasie de Alexandria sau E. Poleanski – despre Sfântul Ieronim [28].

Fără îndoială că publicarea studiilor despre viața și opera Sfinților Părinți nu se făcea doar în centrele teologice, preocupări pentru patrologie aveau mai mulți reprezentanți ai intelectualității și oameni de știință din cea mai mare parte a orașelor din Imperiul Rus. Astfel, la Odesa a apărut lucrarea inedită a lui A. Dobroclonski despre Teodor Studitul, o lucrare excepțională a lui P. Lobacevski despre Antonie cel Mare. La Chișinău a văzut lumina tiparului lucrarea lui V. Blagorazumov despre Sfântul Atanasie al Alexandriei, iar la Jitomir cea a lui P. Vladimirski despre Nemesia din Emes, la Tomsk – opera lui P. Prokoșev cu privire la *Didascalla Apostolorum* și altele [29].

Evident că numărul lucrărilor ce s-au scris este destul de mare și este practic imposibilă o trecere în revistă a tuturor publicațiilor, nemaivorbind de multitudinea reeditărilor principalelor lucrări de patrologie de pe întreg teritoriul Imperiului Rus.

Lista operelor este completată cu numeroase articole și studii din periodicele teologice „Богословский вестник”, „Христианские чтения”, „Труды Киевской Духовной Академии”, „Православный собеседник”, precum și „Вера и разум”, „Странник” sau „Православное обозрение” [30].

O altă latură la fel de importantă pentru dezvoltarea patrologiei a fost publicarea nemijlocită a operelor Sfinților Părinți [31]. Un imbold important în acest lucru a fost dat de Academia de Teologie din Sankt Petersburg, începând cu anul 1821, prin publicarea în propriile periodice a traducerilor din operele Părinților Bisericii [32].

Cea mai semnificativă operă a perioadei rămâne totuși publicarea seriei *Творения святых отцов в русском переводе* (Lucrările Sfinților Părinți traduse în limba rusă). Ideea necesității și inițierii acestei serii a apărut lent și treptat. Printre primii promotori ai acestui proiect a fost arhimandritul Nikodim (Kazanțev), ulterior episcop de Enisei, însă adevărații entuziaști și realizatorii nemijlociți ai lucrării au fost arhimandritul Filaret (Gumilevski), rectorul Academiei Teologice din Moscova între 1835 și 1841, și mitropolitul Filaret (Drozdov). Datorită eforturilor comune ale acestora, începând cu anul 1843, au apărut primele volume ale seriei [33].

Concomitent cu publicarea „Creațiilor” erau editate și *Прибавления к Творениям святых отцов в русском переводе* (Suplimente la creațiile Sfinților Părinți în traducere rusă), ediții care în 1892 au fost reunite în *Богословский вестник* (Curierul teologic), devenit între timp publicația Academiei de Teologie din Moscova. Ultimul număr al lucrării din 1918 nici nu a mai reușit să apară [34].

Mai târziu, activitatea de traducere a operelor Părinților Bisericii a fost repartizată între academiile teologice. Astfel, la Moscova erau efectuate traduceri ale lucrărilor părinților din perioada clasică (Atanasie cel Mare, părinții capadochieni, Epifanie din Cipru, Macarie Egipteanul ș.a.), la Sankt Petersburg – operele istorice (istoriile bisericesti ale lui Eusebiu, Socrate, Sozomen și Evagrie și cele ale istoricilor bizantini – Grigorie Acropolit, Grigorie Paximera ș.a.). La Academia de la Kiev se traduceau lucrările părinților apuseni (Tertulian, Ieronim, Augustin ș.a.), iar la Kazan – lucrările din perioada Sinoadelor ecumenice. Tot aici erau efectuate și traduceri ale lucrărilor lui Origene, Ipolit al Romei, Sfântul Grigorie ș.a. [35].

Ca și în cazul lucrărilor analitice cu conținut patrologic, traducerile erau realizate nu doar în cadrul academiilor teologice, dar și din inițiativa unor oameni de știință. Așa de exemplu, P.Preobrajenski publică traduceri ale lucrărilor apologetice ale autorilor greci din secolul II, precum și cele ale Sfântului Irineu de Lyon; N.Korsunski traduce operele lui Clement Alexandrinul și pe cele ale lui Origene, P.M. Bogoliubski tălmăcește *Tâlcuirea Apocalipsei* de Andrei Cipriotul și *Viața în Hristos* a lui Nicolae Cabasila. Sub îngrijirea episcopului Arsenie Ivascenko sunt publicate lucrările teologilor bizantini târzii Grigorie Scolasticul, Grigorie Palama, Marcu al Efesului ș.a. [36].

Un important centru de traducere a operelor Părinților Bisericii a fost și pustiul Optina, îndeosebi cu purtarea de grijă a starețului Macarie și a fraților Kirievski. În realizarea acestor traduceri un rol important le-a revenit și preoților Leonid Kaveli, Iuvenali Polovțev, Clement Zederholm ș.a. În ceea ce privește *Добротолубия* lui Teofan Zăvorâtul – importanța acestei grandioase lucrări este imensă, cele cinci volume ale sale devenind cărțile de căpătâi ale tuturor ortodocșilor [37].

Un centru important de traducere a operelor Sfinților Părinți l-a constituit și Mănăstirea Panteleimon de pe muntele Athos, unde s-a evidențiat bibliotecarul Maței. Devenind călugăr al mănăstirii din Muntele Athos, el a învățat de sine stătător limbile greacă, latină, sârbă și franceză. Tot el a organizat o vastă bibliotecă a mănăstirii, astfel a pus la dispoziția oamenilor de știință diferite monografii și a purtat corespondență cu o serie de specialiști și cercetători din domeniu. El a redactat și traduceri ale operelor lui Simeon Noul Teolog și ale altor autori, apărute sub auspiciile mănăstirii Panteleimon. Pentru activitatea sa rodnică, Maței a primit titlul de membru al Academiei Franceze [38].

Patrologia din Imperiul Rus, către începutul secolului al XX-lea, nu numai că a ajuns la nivelul patrologiei din Europa Occidentală, dar a devenit o parte organică a întregii culturi ortodoxe. Ea nu s-a transformat într-o știință a unui cerc îngust de specialiști, cum de fapt s-a și întâmplat în Occident, ci se afla permanent într-un suflu cu întreaga viață ortodoxă desfășurată în aceste teritorii.

Referitor la cultura teologică din cadrul Imperiului Rus de pe parcursul secolului al XIX-lea, se poate afirma că datorită reformelor inițiate la începutul veacului în domeniul învățământului, iar mai târziu datorită reformei din 1869, aceasta a cunoscut o tendință clară de evoluție, un exemplu elocvent în acest sens fiind, după cum s-a văzut, știința.

Referințe:

1. Керн К.Э. (архим. Киприан). Патрология. Том 1. Свято-Сергиевский православный богословский институт в Париже. - Москва-Париж, 1996, pe http://www.krotov.info/history/01/kern/ind_kern.html
2. Ibidem.
3. Ivan Ivanovici Lobovikov a absolvit seminarul teologic din Veatka în anul 1837, devenind tot atunci student al Academiei Teologice din Sankt Petersburg. La terminarea acesteia a fost angajat profesor, inițial de limbă greacă, apoi de patristică. Moare la 5 mai 1848, în urma unei boli incurabile, lăsând o serie de studii publicate în „Христианские чтения”, cum ar fi: Взгляд на патристику, как науку, 1846; О св. Дионисии Ареопагите, 1848; Краткое сведение о Евсевии Памфиле, 1848. În afară de aceste articole, Lobovikov s-a ocupat și de traducerea operelor lui Sf. Ioan Gură de Aur și a lui Eusebiu al Pamfiliei.
4. Глубоковский Н.Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии. - Варшава, 1928, репринт Москва: Издательство Свято-Владимирского Братства, 2002, с.134.
5. Dmitri Grigorievici Gumilev (1805-1866) s-a născut în familia unui preot în localitatea Konobeevka, gubernia Tambov. Ucenicia și-a început-o la ieromonahul Nikon din pustiul Vășensk, după care a fost elev în școala duhovnicească din Șațkoe. În această școală, din cauza caracterului său umil și la propunerea preotului Ioan și-a schimbat numele de familie din Konobeev în Gumilev (smerit, umil). Deoarece nu dorea să se căsătorească, se înscrie la Academia Teologică din Moscova în 1826, iar în 1829 după absolvirea acesteia se călugărește cu numele de Filaret în cinstea mitropolitului Filaret al Moscovei, care i-a purtat o deosebită grijă tânărului monah. La 3 februarie 1830 este hirotonit ierodiacon, iar la 29 iunie ieromonah. Încă din perioada când era student a îndeplinit funcția de bibliotecar al academiei, iar din 1831 a fost numit ca profesor la catedra biblică. Timp de doi ani predă istoria bisericii, după care la recomandarea mitropolitului Filaret este trecut ca profesor de teologie morală și pastorală. La 1 mai 1833 el este numit și inspector al academiei. La 27 ianuarie 1835 este avansat în treapta de arhimandrit, iar la 14 decembrie, același an, devine rector al Academiei Teologice din Moscova. La 9 martie 1837, Filaret este numit stareț al mănăstirii Epifania Domnului, iar în 1841, la recomandarea mitropolitului, Filaret este numit episcop de Riga. Timp de șapte ani cât s-a aflat la Riga a deschis 63 de parohii, 20 de biserici ce funcționau permanent și 43 de lăcașe temporare. În 1848 este transferat la Harkov. În 1857 este ridicat în treapta de arhiepiscop, iar de la 2 mai 1859 devine arhiepiscop de Cernigov și Nejin. A fost membru al Societății ruse de istorie și antichități, membru al Societății de

- geografie, membru de onoare al Universității din Harkov și al Societății de Arheologie din Rusia. În 1866, în timpul epidemiei de holeră, călătorind prin eparhie, s-a îmbolnăvit el însuși, și a murit în același an, la 9 august. Dintre lucrările mai importante ale acestuia pot fi amintite: *Беседы о страданиях Господа нашего Иисуса Христа*. В 2-х ч. - СПб., 1884; *История Русской Церкви в 5-ти периодах*. - СПб., 1894; *Глас Божий к грешнику (поучения)*. - СПб., 1891; *Опыт объяснения на послание ап. Павла к галатам*. - Чернигов, 1862; *Сокращенная история Русской Церкви*. - СПб., 1887; *Слова, беседы и речи в 4-х частях*. - СПб., 1883; *Православное догматическое богословие*. В 2-х ч. - СПб., 1882; *Обзор русской духовной литературы*. - СПб., 1884; *Крупницкий Батурицкий третье-классный мужской монастырь св. Николая*. - Чернигов, 1862; *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. В 7-ми книгах. - Чернигов, 1873; *Историко-стат. описание Харьковской епархии в 5-ти отд.* - Чернигов, 1858 и Москва, 1852; *Житие св. Димитрия Ростовского (к 200-летию со дня его кончины)*. - СПб., 1910; *Житие св. Кирилла и Мефодия славян. Просветителей*. - СПб., 1908; *Житие св. Митрофана, еп. Воронежского*. - СПб., 1904; *Житие преп. Сергия Радонежского и всея России и чудотворца*. - Петербург, 1915; *Житие святых подвижников восточной церкви*. - СПб., 1898; *Святые южных славян, описание жизни их*. - СПб., 1894; *Жития святых (на русском языке), чтимых православною Церковью со сведениями о праздниках Господних и Богородичных и о явленных чудотворных иконах с дополн. из других*. - СПб., 1900; *Историческое учение об отцах Церкви*. - Чернигов. - СПб., 1882; *Исторический обзор песнопевцев и песнопений греческой Церкви*. - СПб., 1902; *Учение евангелиста Иоанна о Слове*. - Чернигов, 1869. (Cf. Полное описание трудов архиеп. Филарета Гумилевского имеется // „Ж. М. П.”. - 1966. - №10. - С.55-56.)
6. Глубоковский Н.Н. *Op. cit.*, p.135.
 7. *Ibidem*, p.135-136.
 8. Сидоров А.И. *Курс патрологии*. - Москва: Издательство Русские огни, 1991, с.11.
 9. *Ibidem*, p.10.
 10. Зеньковский В.В. *История русской философии*. Изд.3, том 1. - Ленинград: Издательство Эхо, 1991, с.312.
 11. Колосовский П. *Патристика, или учение о святых Отцах и Учителях Церкви*. Т.1. Введение в патристику. - СПб.: Тип. Т.Т. Волкова и ко., 1848.
 12. Чистович И. Санкт-Петербургская Духовная Академия за последние 30 лет (1858-1888). - Спб.: Унив. тип., 1889, с.271. Dintre lucrările sale amintim: *Святой Киприан, епископ карфагенский, как поборник единства церкви*, în *Христианское чтение*, 1858; *Общий обзор отеческой письменности в IV и V вв.*, în *Христианское Чтение*, 1860; *О монашестве против протестантов*, în *Христианское чтение*, 1860; *Св. Григорий Богослов, как учитель веры*, în *Христианское чтение*, 1861; *Св. Исаак Сирий*, în *Христианское чтение*, 1861; *Христианство и прогресс*, în *Христианское чтение*, 1861; *Мысли о православии*, în *Дух христианина*, 1862; *Дух и плоть*, în *Дух христианина*, 1862.
 13. Керн К.Э. (архим. Киприан), *Op. cit.*. Abia după 1905 în Academia de Teologie din Sankt Petersburg a activat unul dintre cei mai reprezentativi specialiști din domeniul patristicii ruse – Nikolai Ivanovici Sagarda (1870-1942). De sub condeii acestui autor au ieșit asemenea lucrări ca: *Первое соборное послание св. апостола и евангелиста Иоанна Богослова*. - Полтава, 1903; *Характерные особенности в раскрытии и изложении св. апостолом Иоанном Богословом христианского учения*, în *Христианское чтение*, июнь, 1904; *Учение св. Иоанна Златоуста о Церкви*. - СПб., 1907; *Новооткрытое произведение святого Ириния Лионского, «Доказательства апостольской проповеди»*. - СПб., 1907; *Древнецерковная богословская наука на греческом Востоке в период расцвета (IV-V вв.)*, în *Христианское чтение*, апрель, 1910; *Вера и жизнь христианская по учению св. отцов и учителей Церкви*. Вып.1-4. - Петроград, 1915; *Святой Григорий Чудотворец, епископ Неокасарийский. Его жизнь, творения и богословие*. - Пг., 1916 (переиздание – СПб., 2006); *Лекции по патрологии*. I-IV века / Под общ. и научн. ред. диакона А.Глушченко и А.Г. Дунаева, Издательский Совет Русской Православной Церкви. - Москва, 2004; Сагарда Н.И., Сагарда А.И. *Полный корпус лекций по патрологии*. - СПб., 2004.
 14. *Ibidem*.
 15. Dintre lucrările sale amintim: *Св. Киприан, еп. Карфагенский*, în *Творения св. отцов*, том XV, *Об авторитете св. Отцов*, în *Прибавл. к твор. св. отцов*, том XXII; *Жизнь св. Василия Великого*, în *Душесп. чтении*, 1864; *Жизнь св. Григория Богослова*, în *Душесп. чтение*, 1864; *Св. Григорий Нисский*, în *Прибавл. к твор. св. отцов*, том XX; *Св. Кирилл Иерусалимский*, în *Прибавл. к твор. св. отцов*, том XIII; *Св. Кирилл Александрийский*, în *Прибавл. к твор. св. отцов*, том XIII; *Жизнь св. Порфирия Газского*, în *Душесп. чтение*, 1863; *Об издании житий святых в хронологическом порядке*, în *Чтения общества любителей духовного просвещения*, 1869.
 16. Заозерский Н.А. *Памяти протоиерея А.В. Мартынова*, 1901, pe www.bogoslov.ru/bv/index.html. Dintre lucrările sale pot fi consemnate: *Учение святого Григория Нисского о природе человека*. - Москва, 1886; *К вопросу о церковном учительстве*. - Москва, 1896; *О христианском посте*. - Москва, 1898; *Эволюционизм перед нравственным судом христианства*. - Москва, 1900.
 17. În 1937, după ani grei de surghiun și închisori, este împușcat în regiunea Eniseisk din Siberia. În 2001 a fost declarat de Biserică – mucenic. Dintre lucrările sale au fost publicate: *Естественный нравственный закон. Психологические основы нравственности*. - Сергиев Посад, 1897; *Иоанн Златоустый и его враги*. - Сергиев Посад, 1908; *Идея обожения в древневосточной церкви*. - Москва, 1909; *Элементы греко-римской культуры в истории древнего*

- христианства. - Москва, 1909; Патрология. Краткий курс. - Москва, 2003; Труды по патрологии, том 1. Святые отцы II-IV вв. - Сергиев Посад, 2004; Труды по патрологии. Том 2. Личность и учение блаженного Августина. - Сергиев Посад, 2005. (Cf. <http://www.bogoslov.ru/persons/38448/index.html>).
18. Керн К.Э. (архим. Киприан). *Op. cit.*
19. *Ibidem.*
20. Сидоров А.И. *Op. cit.*, p.12.
21. Флоровский Г. Пути русского богословия. - Париж, 1937, pe http://www.krotov.info/library/f/lorov/puti_00.html.
22. Керн К.Э. *Op. cit.* Meritul acestui mare învățat a constat și în crearea unei școli ruse de patrologie pe lângă Academia Teologică din Kiev. Fiu al cunoscutului profesor I.M. Skvorțov, de mic a fost educat în spiritul tradițiilor academice. Școala pentru el nu era un lucru de mână a doua, ci primul și cel mai important subiect din viață. Față de disciplina sa avea o atitudine serioasă, o iubea și a putut să însufle această dragoste și altora. A fost îndrumătorul unei pleiade întregi de candidați în patrologie, ca de exemplu Grigori Malevanski, Догматическая система Оригена (Sistemul dogmatic al lui Origene). Faptul că Skvorțov nu a lăsat după sine nici un curs de lecții de patrologie poate fi considerat un mare neajuns.
23. Lucrarea Преподобный Максим Исповедник и византийское богословие a fost publicată la Kiev în anul 1915.
24. Керн К.Э. *Op. cit.*
25. Pisarev Leonid Ivanovici (1865- 1906) a scris lucrările: Учение блаженного Августина, епископа иппонского, о человеке в его отношении к Богу. - Казань, 1894; Авторитет Августина, епископа иппонского, в области христианского богословия по суду древних христианских писателей. - Казань, 1903; Святой Ипполит, епископ римский. Очерк его жизни и литературной деятельности. - Казань, 1898; Христианское девство по воззрениям древних христианских писателей. - Казань, 1903; Брак и девство при свете древнехристианских святоотеческих творений. - Казань, 1904; Очерки и наброски по поводу церковно-общественных событий 1905 г. - Казань, 1906.
26. Сидоров А.И. *Op. cit.*, p.26.
27. Керн К.Э. *Op. cit.*
28. Сидоров А.И. *Op. cit.*, p.26-27.
29. *Ibidem*, p.27.
30. Православная Богословская Энциклопедия. - Москва: Издательство "Прогресс-Традиция", 1989-1995, том 1, с.298.
31. Trebuie să menționăm că circulația manuscriselor cu opera întregă sau doar a fragmentelor din Sfinții Părinți pe teritoriul slavilor de răsărit sunt cunoscute încă de timpuriu. Astfel, încă din secolul XI o circulație largă aveau așa-numitele „florilegii” care conțineau traduceri din lucrările Sfinților Părinți, îndeosebi a celor greci, unul dintre cele mai vechi de acest fel fiind „сборник Святослава”, din 1073. Începând cu această perioadă și până în sec. XIX activitatea de traducere și răspândire a creațiilor Sfinților Părinți și a vieții acestora a continuat pe tot teritoriul rusesc.
32. Cf. Чистович И.А. История Санкт-Петербургской Духовной Академии. - СПб., Унив. тип., 1857.
33. Шленов Дионисий. Богословский вестник (1892-2006): история и современность (Dionisi Șlenov, Vestitorul teologic: istorie și actualitate) pe <http://www.bogoslov.ru/bv/bv.html#sdfootnote36anc>
34. *Ibidem.* În perioada dintre 1843 și 1917 au fost editate 287 de cărți (321 de numere în 85 de volume). Hotărârea reformării publicației Academiei a fost primită la Ședința Consiliului profesoral din 6 septembrie 1891 condusă de Antonie Hrapovițki, hotărârile căruia au fost acceptate și de către Sfântul Sinod. La 7 noiembrie, în același an, de sărbătoarea Arhanghelilor, Hrapovițki a rostit la sfârșitul slujbei un discurs despre scopurile periodicului proaspăt reorganizat. În 1892 revista avea un tiraj de 2400 de exemplare, în 1893-1911 între 1500 și 1800 de exemplare, iar din 1912 și până în 1918 doar 800-900 de exemplare. Între 1892 și 1900 revista a apărut lunar, fiecare număr având între 250-300 de pagini. Conform deciziei Consiliului profesoral, revista a fost structurată în cinci compartimente: în primul erau publicate operele Sfinților Părinți; al doilea era destinat pentru studiile teologice, filosofice și istorice; al treilea conținea materiale despre viața bisericească contemporană și evenimentele din cadrul Academiei teologice; al patrulea – era rezervat recenziilor la diferite lucrări și în al cincilea se publicau discuțiile de pe marginea tezelor de magistru și doctorat, precum și anunțurile protocolare ale Consiliului. Rectorul Academiei era considerat și cenzorul principal al periodicului, el fiind cel ce accepta numerele spre tipar. O funcție importantă îi revenea și redactorului-șef, printre ei numărându-se persoane de o mare valoare ca: А.А. Спасский, И.В. Попов, И.Д. Андреев, А.И. Покровский, П.А. Флоренский și alții. Datorită activității acestora, revista a devenit una dintre cele mai cunoscute periodice atât din Imperiu, cât și din întreaga Europă.
35. Сидоров А.И. *Op. cit.*, p.28.
36. Керн К.Э. *Op. cit.*
37. Талберг Н. История русской церкви (N.Talberg, Istoria Bisericii ruse) pe http://www.krotov.info/libr_min/19_t/alb/erg_21.html.
38. *Ibidem.*